

**Etnik Tarihimize ve Dilimize Yeni Bakış Açışı:
G. ř. Kazımov, Azerbaycan Dilinin Tarihi: En Eski
Dönemlerden XIII. Yüzyıla Kadar, Bakı, 2003, 584 s.
ISBN 430-6020-2000-5-3**

Cahid İsmayıloğlu*

Tarih ve dilcilik yavaş yavaş ulu ecdatlarımızın hakkını kendine iade etmektedir (G.Kazımov)

Azerbaycan Dilinin Tarihi adlı söz konusu monografi altı bölümden ibarettir. Birinci bölümde, dünya dillerinin akrabalığı, dolayısıyla tek ulu dilden oluşum sorunu ele alınmaktadır. Bilindiği gibi, dil ilişkilerinin genel genetik akrabalığı sorunsalında bir ikilem olarak karşılaşılan temel sorun, “dillerin çok kökenlilik veya tek kökenlilik” açıklamalarıyla ortaya çıkmaktadır. Çok kökenlilik teorisi, çoğunluğun kabullendiği varsayımdır. Ancak söz konusu teoriyi eleştirenler de vardır. Dünya dillerinin tek bir kökten oluştuğunu kabullenmeme, çoğu kez tipolojik bakımdan çeşitli dillerde aynı bir kelimenin sözcüksel (leksikal) olarak değerlendirilmesinde yanlışlığa yol açmıştır. şöyle ki; söz konusu kelimenin řu veya bu dilden yayılmış olduğu sanılmıştır. Sorunu çözömsüz bir hale getiren de işte budur. şüphesiz ki, bu ikilem arkeolojik bulguların yanı sıra, dil ailelerinin akrabalığını ispatlayan olguların incelenmesi sonucunda da çözömlenebilir. Birçok dilci bilgin ısrarla tek dillilik oluşumunu ispatlamaya çalışmış, ancak kendi göröşlerini sonuna kadar savunamayanlar da olmuştur. Söz konusu bilginlerin incelemeleri dillerin tek bir dilden veya çok dilden oluştuğu sorununu, tarihi dil biliminin bir bölümü olarak güncelleştirmiştir. Etimolojik araştırmaların genişlendirilmesi ve derinleştirilmesi doğrultusunda, hiç beklenilmeden dünyanın bütün çağdaş dil ailelerinin aynı bir kökten oluştuğunu açıkça ispatlayan belirgin bulgulara ulaşılmıştır. Bilginlerce dünya dillerinin kökence birliğini açıklamanın yeni bir yönteminin belirlenmesi istenmektedir. şöyle ki; birçok teoriler (A. Melinçuk, V. İliç-Svitiç, O. Suleymanov’ un vb. göröşleri) ulu dilin incelenmesi için olanaklar sağlamakta ve yapılan araştırmalar da giderek derinleşmekte, dilbilgisel ve sözcüksel olguların karşılaştırmalı-etimolojik tahlilleri yapılmakta ve ana dil düzeylerinin çeşitli biçimleri belirlenmektedir. Söz konusu doğrultuda yapılan

* Azerbaycan Milli İlimler Akademisi (AMEA) Nesimi adına Dilçilik Enstitüsü, Türk Dilleri Bölümü . cahid@ismayiloglu.com

çalışmalarda, genellikle Ural-Altay dil teorisinden yola çıkıldığından Türk dilleri materyalleri karşılaştırılmalarda pek fazla kullanılmamıştır. G. Kazımov, dillerin tek kökenliliği sorununun çözümlenmesinde ek bilimsel olgulardan ve Türk yazı dilleri materyallerinden yararlanmıştır. İşte eserin en kıymetli niteliklerinden biri de budur. Dünya dillerinin genel akrabalığı görüşünün savunucuları, nostratik dilcilik teorisine dayanarak yer yüzündeki bütün dillerin tek bir dilden türemiş olduğunu yeni bulgularla ispatlamaya çalışmışlardır.

Söz konusu eserde, şimdiye kadar Azerbaycan halkının ve dilinin kökenine ilişkin ileri sürülmüş olan yanlış görüşler tutarlı delillerle çürütülmektedir. Türkün kimliği, ulu dilimizin ilk aşamaları dünya dillerinin akrabalığı bağlamında açıklanmaktadır. Yazarın gerçek tarihi olgulara dayanan kanıtlarıyla Azerbaycan topraklarının en eski insan meskenlerinden olduğunu, ilk insanların düşünüş ve konuşma dilinin aşamalarla gelişme süreci geçirdiğini ve ulu dilin de bunun sonucunda ortaya çıktığını öğreniyoruz. Eserde, ulu dilin başlangıçtaki gelişimine ilişkin şunlar söylenmektedir: “35-40 000 yıllık süre içerisinde ulu dil tam teşekkül etmiş, soyutlaşma doğrultusunda çok büyük bir mesafe alınmış, sonraki bin yıllarda nüfus yer değişmelerinin çoğalmasıyla bölünmeye başlamış, tedricen ilk biçimsel yapılanma nitelikleriyle birbirinden farklılık gösteren ve gelecek dil ailelerinin temelinde dayanan ana dillerini (pro, proto dillerini) doğurmuştur. Sonuçta, yer yüzünde ortaya çıkmış ulu dilde yaklaşık M. Ö. XII. bin yılda büyük bir evre tamamlanmış, ulu dilin bölünmesi, çeşitli diyalektlerin, çağdaş dil ailelerinin başında duran ana dillerin oluşması süreci sona ermiştir. (Dillerin birbirinden sonraki tecrit olunmalarını inkar etmiyoruz.) Çeşitli dil ailelerinin oluşması bundan sonraki gelişme sürecinin sonucudur”(s.16).

G. Kazımov, tarihî araştırmalarının sonucunda, ana dillerin oluşumu evresini ve sonraki bölünmesi üzerine kendi bakış açısını inamla bildirmektedir. Yazar, kabile dilleri arasındaki etkileşim ve gelişme sonucunda diller arasındaki ayrışma süreçlerini (kök sözlü, eklemeli, bükünlü), söz konusu dillerin yapılanma sisteminde, söz varlığında gerçekleşen değişmelerin nedenlerini göstermektedir: ön ek, iç ek, son ek gibi göstergelerin türetilmesi, dillerin birbirinden tedricen tipolojik olarak farklılık göstermesi, sözcüksel-dilbilgisel bileşenlerin gelişmesi, dil bilgisi ve söz varlığının karşılıklı olarak birbirini zenginleştirilmesi bütün bunlara yol açmaktaydı (s. 17). Bilginin cesaretle ileri sürdüğü görüşlerinden biri de şudur ki, birbirinden tipolojik farklılık gösteren ana diller, ulu dilin içerisinde çeşitli diyalektler olarak ortaya çıkmaktaydı. Bundan hareketle daha başka bir sonuca varılmaktadır: Tipolojik açıdan birbirinden farklılık gösteren ilk ana diller, başlangıçtaki ayrışma evresinde aynı yapıdaki bütün dil ailelerinin temelinde dayanmışlardır. Dolayısıyla birbirine akraba hesap olunmayan bütün bükünlü ve eklemeli dillerin her biri bir ana dilden türemişlerdir. Yazar, şimdiye kadar görüşleri tartışmalı olarak değerlendirilebilir araştırmacılardan farklı

olarak ulu dilin yapısal dizgesinde ve söz varlığında gerçekleşen genel gelişim eğilimlerini, dolayısıyla zenginleşmeyi, somutlaşmayı ve soyutlaşmayı farklı bir biçimde algılamıştır. Dillerin tek kökenliliği oluşumunun detaylı olarak analizi sonucunda, söz konusu gelişimin temel doğrultuları belirlenmektedir. Eserde ulu dilin parçalarına bölünmesi nedenleri, dillerin tecrit olunmasının tek ulu dilin başlangıçtaki tipolojik durumunu koşullandırmasına bağlı olarak gösterilmektedir. Ulu dil üzerine yazarın varsayımı, güçlü mantığa, ulu dilin dil ailelerindeki izlerine, ana dillerin oluşumuna ve dallanmalarına dayanmaktadır. Ulu dilden dil sistemleri oluşmuş ve yaygınlaşmıştır. Dilin dahili kategorik ilişkileri cevherini ulu dilden almıştır. Ulu dilde, ana dillerin oluşumu için yeteri kadar temel fonetik, sözcüksel (leksikal) ve dil bilgisel dayanaklar olmuştur. Buradan hareketle G. Kazımov, ilk kez olarak şöyle bir varsayımı ileri sürmektedir: Tipolojik bakımdan aynı yapılanmalı bütün diller bir ana dilin dallarıdır. Şöyle ki; tipolojik olarak aynı yapılanmalı diller karşılaştırmalı-tarihi yöntemle incelendikten sonra, sonraki karşılaştırılma ana diller arasında yapılmakla ulu dile ulaşılabilir. Yazar, söz konusu alanda büyük katkıları olan N.Andreyev'in, N. Marr'ın, V.Şott'un, V.İlliç-Svitiç'in, A.Melniçuk'un çalışmalarını yüksek değerlendirmektedir. Söz konusu bilginler, dillerin oluşumu çalışmaları doğrultusunda ulu dilden alınan sözcüksel birimlerin dil ailelerindeki başlangıç biçimlerini göstermiş, ciddi araştırmalar ve karşılaştırmalar yapmış, dil aileleri arasındaki uygunlukları belirlemişlerdir. Uygulanan yöntemler dünya dillerinin bir kökenden, bir ulu dilden oluştuğu görüşünü desteklemektedir. Q. Kazımov'un tek dilin akraba dillere bölünmesi ve akraba ana dillerin gelişme eğilimi sürecinde kelime kökenlerinde gerçekleşen temel değişimler vb. üzerine görüşleri net ve inandırıcıdır.

Yazar, her bir dil ailesinin karşılaştırmalı olarak incelenmesi üzerine mevcut olan literatürü dikkatle araştırmıştır. O, kendinden önceki dünya dillerinin bir kökenden geldiğini onaylayan eserlere eleştirel bir yaklaşım tarzı sergilemiş ve gelecekte de söz konusu alanda benzeri monografilerin yazılmasına ciddi ihtiyaç olduğunu vurgulamıştır. "Azerbaycan Dilinin Tarihi" monografisinde, her şeyden önce çeşitli dünya dillerine özgün kelime kökleri ile ulu dildeki uygun sözcüksel birimlerin paralelleri üzerinde durulmaktadır. Ancak yazar, yıllarca çeşitli kaynaklardan derlediği örneklerin yalnız bazılarının etimolojik ve yapısal-anlamsal analizini verebilmiştir: **gi:** *Getmək, gəlmək, qaçmaq, yerimək, hərəkət etmək, yüyürmək, yortmaq vb.;* **bi:** *Boy, boy atmaq, bitmək, bitki, böyümək, böyük, inkişaf etmək, balaca, balacalaşmaq;* **ti:** *dil, demək, danışmaq, məlumat çatdırmaq, söz söyləmək vb.;* **qa:** *örtülü yer, qab, qapı, qala, qalamaq, hasar, şəhər vb.;* **ba:** *bağ, əlaqə bağlamaq vb.;* **lu:** *adam, el, xalq, ulus, ölkə vb.;* **ta:** *düz, çöl, səhra, dərə vb.;* **bar, ber:** *vermək, yığmaq,*

var vb.; **bur:** *burmaq, boran vb.*; **si:** *sinə, ürək, orta vb.* Söz konusu sözcüksel birimler, dünya dillerinde kelimenin yapısal-anlamsal ve etimolojik gelişimini izlemek açısından ilginçtir. Bu, aynı zamanda evrenin evriminde, bilincin ve düşünüşün gelişiminin algılanması için de yararlıdır. Monografide getirilen Türk kökenli örneklerin hem ulu dilde hem de Sümer dilinde kullanıldığının gösterilmesi, dünya dillerinde çeşitli tipolojik göstergelerin belirlenmesine yol açmaktadır. Kitabın “Ana Dillerin Bölünmesi Dönemi. Sümer Dili” adlı ikinci bölümünde, ana dillerin Orta Asya’da bölündüğü, ilk nüfus yayılmalarının buradan başladığı, Sümerlerin kadim Azerbaycan topraklarından iki nehrin arasına (Mezopotamya’ya) indiği, Akkat’larla karşılaştıktan, dolayısıyla savaştıktan sonra bir kısmının geri döndüğü ve tümüyle Sümerlerin yayılma bölgesi ele alınmaktadır. Yazar, Sümer-Aratta ilişkilerini, Sümer dilinin fonetik, morfolojik, söz dizimsel ve sözcüksel yapısını, bu dilin gelişme aşamalarını, Sümerlerden sonraki dönemlerin kaynaklarını, metinlerini incelemiş ve bütün bunlarda, dolayısıyla söz konusu eksende Sümer-Türk ve İlk Azerbaycan birliğinin saklandığını sezinlemiştir. Tabii ki yazarın görüşleri ve varsayımları tartışılabilir. Bu, okurlarının takdirlerine sunulmuştur. Bilindiği gibi, Azerbaycan halkının etnik kimliği ve onun dilinin kökeni sorunsalına ilişkin görüşlerde hala yanlış doğrultunun veya yorumlamanın üstünlüğü söz konusudur. Bu konudaki gerçek bilimsel görüşlere ise yer verilmemesi sorunların çözülmesini engellemektedir. Şöyle ki; halkın etnik tarihi ve kimliği yanlış ve zararlı bir görüş doğrultusunda veya güdümlü bir siyasal-tarihsel düzlemde ele alınmaktadır. Monopolizm veya kültürel baskı asıl tarihimizi ve dilimizi elimizden alarak Farslaştırmıştır. Söz konusu görüş veya baskı, dolayısıyla Azerbaycan dilinin Fars kökenli olduğu ve Farsçanın Türkçeleştirildiği yanlışlığından dolayı sorunların çıkmaza sürüklendiği, artık birçok araştırmacının ve bilimsel çevrelerin dikkatlerini çekmekte ve gerçeklerin saklanması bundan sonraki olanaksızlığı gözlemlenmektedir. Çünkü bu görüş veya baskı, halka kendi geçmişini, etnik kökenini unutturmağı amaçlamaktadır. Ancak gerçeklik de giderek anlaşılmalıdır. Söz konusu süreç, çeşitli görüşlerin, varsayımların tartışılması sonucunda gerçekleşmektedir. Esasında mevcut iktidarların da muhafazakarların yanında yer almasıyla Azerbaycan topraklarında en eski dönemlerden beri Türk boylarının mevcudluğu inkar edilmiştir. Türk boylarının Azerbaycan’a ilk gelişinin III ve V. yüzyıllarda başladığı ve bunun çok da önemli olmadığı kanıtlanmak istenmiştir. Azerbaycan Türk dilinin XI-XIII. yüzyıllarda Oğuz-Selçukların gelişiyile olduğu ısrarla söylenmiştir. Bazı Azerbaycan tarihçi ve dilcilerinin eserlerinde de tarihi gerçekler doğru yorumlanmamakta ve halkımızın ve dilimizin geçmişine ilişkin aykırı ideolojik görüşler biçimlendirilmektedir. Monografinin “Protoazerbaycan Dili Dönemi” olarak adlandırılan üçüncü bölümü, söz konusu ideolojik görüşleri cevaplandırmaktadır.

Bu bölümde devlet, etnik tarih ve Azerbaycan dilinin kökeni sorunsalı irdelenmektedir. Yazara göre protoazerbaycan (İlk veya Ana Azerbaycan) dili dönemi M.Ö. önce IV. bin yıllığın ortalarından başlamıştır. Azerbaycan topraklarında oturan Türk boylarının dili yerel nitelikler kazanmış yerel toponim, etnonim ve antroponimler oluşmuş; dil (Tayfa dilleri) tedricen Doğuya doğru hareket eden Türk tayfa dillerinden ayrılma ve gelecek tek Azerbaycan dilinin ecdadı gibi oluşma doğrultusunda gelişmiştir (s. 193). Q. Kazımov, dünya bilgisinde önemli yer alan arkeolojik bulgulara dayanarak söz konusu yanlış ve zararlı görüşlere karşı sözünü söyleyebilmiş ve Türklerin Ana vatanının Sayan-Altay toprakları değil, Ortadoğu olduğunu ve ilk büyük nüfus yayılmalarının da buradan başladığını, Türklerin buradan Orta Asya'ya ve Merkezi Asya'ya göç ettiğini ve bin yıllarca söz konusu yerlerde oturduktan sonra yeniden Ana vatanlarına döndüğünü vurgulamıştır. Ulu dil de Ortadoğu ve Akdeniz civarlarında ortaya çıkmış ve burada ana dillere bölünmüştür (s. 296). Söz konusu bölümde, protoazerbaycan dili döneminin söz varlığı (özel adlar, toponimler), bir takım fonetik, dil bilgisel belirtileri, Manna'nın etnik içeriği ve Medya'nın etnik içeriği ve dilinin dil bilgisel özellikleri vb. üzerine bilgiler irdelenmektedir. Gelme Türk tayfalarının (Kimmerler, Skifler, Sakalar) etnik içeriği ve dil özelliklerine ilişkin bilgiler de bu bölümde yer almaktadır. Azerbaycan dilinin IV-V. yüzyıllardaki gelişimi, Alban (Aran) devletinin oluşumu, etnik içeriği ve dili kitabın IV. bölümünde ele alınmaktadır. Azerbaycan halkının ve dilinin oluşumunda önemli rol oynamış Oğuz kökenli kadim Türk boylarının (Qarqarlar, Bolgarlar, Peçenekler, Kıpçaklar, Hazarlar, Kengerler, Şiraklar, Şamaklar, Kergiler, Hunlar, Çollar vb.) etnik kimlik özellikleri açıklanmaktadır. Alban yazısı, Alban dilinin söz varlığı (etnonim, toponim ve antroponim) ve dil bilgisi (yapım ekleri) üzerine yeni bilgiler de kitabın bu bölümünde yer almaktadır. Söz konusu bölümde, atropatenaları oluşturan etnik içerik ve dil üzerine de bilgi verilmektedir. Atropatena döneminde Azerbaycan topraklarında çok karmaşık etnik süreçlerin gerçekleştiği, yerel Türk boyları ile gelme Türk boyları kaynaşmasının devam ettiği gösterilmektedir. Halkımızın ulusal oluşumunda yer almış etnik bileşenlerin kimlikleri belirlenmiş ve Azerbaycanlıların Ortaçağda İranlılardan ve Kafkasya dillilerinden dönüştüğü tezi çürütülmüştür. Uzun süreli bir gelişme sürecinde doğal değişime uğramış Atropatenaların toponim, etnonim ve antroponimlerinin yapılanma, anlamsal ve kökensel kullanım-aktarım olanakları incelenmiştir. Erken Ortaçağda, Azerbaycan halkının ve dilinin oluşumu, başka bir deyişle evrimi sorunu araştırmanın temel konularından birisini oluşturmaktadır. Yazar, Türklerin Azerbaycan topraklarında Sümerlerle aynı dönemde yaşamış Sayanlardan farklı olarak Ortadoğu'dan ayrıldığı sonucuna varmıştır. IV. bölümde şöyle bir kanaate varılmıştır: Azerbaycan topraklarındaki Türk boyları birbiriyle kaynayıp

karışmış ve Azerbaycan halkının, çağdaş Azerbaycan dilinin oluşumuna ulaşmıştır. Bazı şive farklarına rağmen erken Ortaçağda Azerbaycan'da yerel ve gelme Türk boylarının tek bir halk olarak evrimi sona ermiştir. Genel Azerbaycan halk dilinin oluşumuyla kadim Azerbaycan dili evresi sona ermiş ve yeni Azerbaycan dili aşaması başlamıştır (s.425). Kitabın V. bölümünde, sözlü edebi dilimizin oluşum dönemi ele alınmaktadır. Bu dönem VI-VIII. yüzyılları içermektedir. İlk önce, VI-VIII. yüzyıllarda Azerbaycan'ın tarihsel-siyasal, ekonomik ve kültürel durumu incelenmiştir. Sonra ise, dilimizin bütün düzeylerini ifade eden Kitab-ı Dede Korkut eserinin fonetik, morfolojik, özellikle de söz dizimsel özellikleri irdelenmiştir. Şöyle ki; ilk kez olarak Kitab-ı Dede Korkut eserinin dil materyallerine göre Azerbaycan dili söz diziminin bütün temel yapılanmaları gözden geçirilmiştir. Monografinin VI. bölümünde, edebi dilimizin oluşumu döneminin (IX-XII. yüzyıllar) karakteristik özellikleri ele alınmıştır. Azerbaycan edebi dilinin oluşumunu koşullandıran olgulara değinilmiştir. VI. yüzyıldan itibaren bir evrim dönemi yaşayan Azerbaycan dilinin IX-XII. yüzyıllarda yazılı edebi dil olarak biçimlendiği vurgulanmıştır (s. 555). Söz konusu kitabın bilimsel-uygulamalı önemi, her şeyden önce çeşitli dillerdeki (Latin, Yunan, Türk, Sümer vb.) özel anlam yüklerine sahip sözcüksel birimlerin kökenlerinin ve kullanım-aktarım alanlarının ve coğrafyalarının belirlenmesiyle ilintilidir. Bunun yanı sıra, ulu dil kavramlaştırmasına bağlı olarak M. Ö. III-I. bin yıllarda Azerbaycan topraklarında etnik kimlik ve dil sorunları nesnel olarak aydınlatılmaktadır. Bu ise, Azerbaycan halk dilinin, sözlü ve yazılı edebi dilimizin evrimi aşamalarının ve doğrultularının gelecekte daha geniş bir biçimdeki bilimsel kavramlaştırılmalarına ve kategorileştirilmelerine yol açmaktadır¹.

1 P.S. Bu günlerde G.Kazımov'un "Azerbaycan Dilinin Tarihi" (en eski dönemlerden XIII. yüzyıla kadar) adlı kitabının "Ulu Dil" projesi çerçevesinde internet sitesinin oluşturulmasına başlanılmıştır. Yazarın eserleri üzerine bilgileri www.uludil.gen.az veya www.qkazimov.gen.az internet sitelerinden alabilirsiniz.